

ÜMUMİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ 12 İLLİK TƏHSİLƏ KEÇİDİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İLHAMƏ ƏSƏDOVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsilin iqtisadiyyatı və idarə olunması şöbəsinin böyük elmi işçisi. E-mail: i.esedova@arti.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

Məqaləyə istinad:

Əsədova İ. (2024). Ümumi təhsil sistemində 12 illik təhsilə keçidin bəzi məsələləri. *Azərbaycan məktəbi*, № 3 (708), səh. 9-19

DOI: 10.30546/32898065.2024.3.02

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 06.08.2024

Qəbul edilib: 29.08.2024

ANNOTASIYA

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsil sisteminə keçid məqsədi ilə hazırlanmış və həyata keçirilmiş islahatyönlü tədbirlər planından bəhs olunur və ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsil sisteminə keçidi ilə bağlı məsələlər təhlil olunur. Eləcə də beynəlxalq təcrübədə ümumi təhsil məktəblərində 12 illik təhsil sisteminin tətbiqindən bəhs edilir, müxtəlif ölkələrin fərqli ümumi təhsil məktəblərində 12 illik təhsil sistemi çərçivəsində tətbiq olunan təhsil səviyyələri və təhsil modelləri haqqında yığcam məlumat verilir. "Ümumi təhsil məktəblərində təhsilə neçə yaşdan başlanması məqsədəuyğundur?", "Təmayülləşmə prosesinə təhsilin hansı mərhələsindən sonra başlanmalıdır?" kimi suallar bu sahədə uğurlu nəticələr qazanmış ölkələrin təhsil sistemindən nümunələr gətirilməklə cavablandırılır. Müəllif 12 illik təhsil sistemində tətbiq olunmaq üçün təklif etdiyi bir neçə təhsil modelini inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübələri ilə, Azərbaycan məktəblərində pedaqoji heyət, yuxarı sinif şagirdləri və valideynlər arasında aparılan monitorinqlərdə ifadə olunan fikirlərlə əsaslandırır.

Açar sözlər: 12 illik təhsil sistemi, təhsil modeli, normativ-hüquqi sənədlər, milli məzmun standartları, qiymətləndirmə standartları, məktəbə hazırlıq.

SOME ISSUES OF THE TRANSITION TO 12-YEAR EDUCATION IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEM

ILHAMA ASADOVA

Senior Researcher of the Department of Economics and Management at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.

E-mail: i.esedova@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0003-1570-0192>

To cite this article:

Asadova I. (2024). Some issues of the transition to 12-year education in the general education system. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 708, Issue III, pp. 9–19

DOI: 10.30546/32898065.2024.3.02

ABSTRACT

The article analyzes issues related to the transition of general education institutions to the 12-year education system in the Republic of Azerbaijan. Also, the application of the 12-year education system in general education schools in international practice is discussed, and brief information is provided about the educational levels and models applied within the framework of the 12-year education system in various countries' general education schools. The plan of pro-reform measures prepared and implemented for the transition to the 12-year education system in general educational institutions of the Republic of Azerbaijan is also mentioned. The author also proposes models of educational levels necessary to implement in the 12-year education system. Questions such as "At what age is it appropriate to start education in general education schools?" and "After what stage of education is it appropriate to start the orientation process?" are answered by providing examples from the education systems of countries that have achieved successful results in this area. The author has substantiated several educational models proposed for implementation in the 12-year education system by drawing on the experiences of developed and developing countries, as well as the opinions expressed in the monitoring and surveys conducted among the teaching staff, high school students, and parents in Azerbaijani schools.

Keywords: 12-year education system, educational model, normative-legal documents, national content standards, assessment standards, school preparation.

Article history

Received: 06.08.2024

Accepted: 29.08.2024

Giriş

Son onillikdə ən çox müzakirə olunan və təzadlı fikirlər yaradan məsələlərdən biri ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsilə keçidi və dünya ölkələrində tətbiq olunan 12 illik təhsil sisteminin fərqli modellərinin hansının daha səmərəli olması ilə bağlıdır. 11 illik təhsil sistemindən imtina etmək və 12 illik təhsil sistemə keçid təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, həm də bir çox ölkələrdə aktual və həlli vacib məsələdir. Bu mövzunun müzakirəsinə digər ölkələrdə olduğu kimi, pedaqoji heyət və təhsil idarəediciləri ilə yanaşı, ictimaiyyət də qoşulub. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 12 illik təhsil uğurla tətbiq olunmaqdadır.

12 illik təhsil sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrin ümumi təhsil sisteminin strukturunda müəyyən fərqlilik olsa da, əsasən, təhsilin 4 səviyyəsini (məktəbə hazırlıq, ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil) əhatə edir. Bu mərhələlər müxtəlif ölkələrdə fərqli təşkil olunmaqla yanaşı, eyni ölkə daxilində əyalətlərdən asılı olaraq da fərqlənir. Bir sıra ölkələrdə övladının evdə hazırlığının təmin edilməsi şərti ilə valideynin razılığı əsasında məktəbhazırlıq mərhələsi könüllülük prinsipinə əsaslanır. Bununla belə, əksər ölkələrdə məktəbhazırlıq mərhələsi təşkil olunur. Bu mərhələ, əsasən, 5 yaşlı uşaqlardan təşkil olunur və 1 il davam edir.

“... 12 illik ümumi təhsilə keçidin təmin olunması məqsədi ilə yeni təhsil standartları və kurikulumlarının hazırlanması zamanı bir sıra məsələlər diqqətdə saxlanılmalıdır:

1. Azərbaycanın təhsil sisteminin dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğunluğu;

2. “Yaddaş məktəbi”ndən “təfəkkür məktəbi”nə keçidlə əlaqədar nəzəri məlumatların azaldılması, səriştəyönlü praktik bacarıqların inkişaf etdirilməsi;

3. Cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, dəyişən həyat şəraitinə çevik uyğunlaşmağı bacaran şəxsiyyətin formalaşması” (İbadova, 2015).

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin təhsil sistemində, əsasən, 3 növ: dövlət,

özəl, bələdiyyə ümumi təhsil məktəbləri fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə isə katolik məktəbləri də mövcuddur. Bir çox xarici ölkələrdə dövlət ümumi təhsil məktəbləri, əsasən, ödənişsiz olsa da, bəzi ölkələrdə xarici vətəndaşlar dövlət məktəblərində də ödənişli əsaslarla təhsil alırlar.

Özəl məktəblər isə hər kəs üçün ödənişlidir. İcbari təhsildən sonra şagirdlər təhsillərinin davam etdirilməsi üçün bir neçə istiqamətlərdən birinə (ümumi təhsilin son mərhələsi, lisey və ya gimnaziyalara, həmçinin kollec və ya peşə təhsili) seçim etmək hüququna malikdirlər. Bir çox ölkələrdə kolleclər ali məktəb təhsilinin ilk səviyyəsi hesab olunduğundan ali məktəblərə hazırlıq məqsədi daşıyır. İcbari təhsildən sonra təhsil kollec və ya peşə məktəblərində də davam etdirilə bilər. Hər iki halda spesifik peşə, yaxud tətbiqi fənlərlə yanaşı, ümumi təhsil kursu da keçirilir.

Vaxtaşırı keçirilən Dünya Təhsil Forumunda dünya təhsilinin qarşısında duran əsas çətinliklər və çağırışlar, onların həlli yolları müzakirə edilir. Bu mövzulardan biri də 12 illik təhsilin minimum standart kimi tətbiq olunması barədə deklorasiya layihəsidir. Bu proses sadəcə məktəbdə təhsil illərinin artırılmasını deyil, təhsil sisteminin keyfiyyətinin yüksəldilməsini də nəzərdə tutur.

Ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsil sistemə keçidinin labüdlüyü

Qloballaşan dünya sivilizasiyasına qoşulmaq, inkişaf etmiş dünya ölkələrinə uyğunlaşmaq, inteqrasiya oluna bilmək kimi məsələlər aktualıq kəsb edir. Bu məqsədə nail olmağın yollarından biri ümumi təhsil məktəblərinin 12 illik təhsil sistemə keçidinin labüdlüyüdür. Ölkə vətəndaşlarının digər ölkələrin təhsil və əmək bazarında rəqabətə qoşulması cəhdlərinin gündəndən artması və Avropa Kvalifikasiyalar Çərçivəsinin 4-cü səviyyəsinə (“Peşəsi ilə bağlı nəzəri bilik və məlumata malikdir; mənimsənmiş biliklərin yeni şəraitdə necə istifadə ediləcəyini dərk edir”) uyğunlaşmaq məqsədi məsələnin aktuallığını və bu istiqamətdə ölkəmiqyaslı islahatların aparılması tələbatını daha da artırır.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində, xüsusən Avropa Şurasının Bəyannaməsini imzalayan ölkələrdə 12 illik təhsil sistemi tətbiq edilir. Hətta bəzi ölkələrdə 12 illik təhsil sistemi ilə yanaşı, 13 və 14 illik təhsil sistemləri də (məsələn, Kanada, Fransa, Hollandiya və Çexiya kimi ölkələrin bəzi əyalətlərində 12 illik, bəzi əyalətlərində 14 illik, Almaniya, Böyük Britaniya, İsveç, Avstraliya və Yeni Zelandiyada isə 12 illik təhsil sistemi ilə yanaşı, 13 illik təhsil sistemi) tətbiq olunur¹. “12 illik təhsil sistemi tətbiq olunan ölkələr sayca daha çox olduğundan bu sistem beynəlxalq bir norma və təhsil sistemidir”. “... BMT-yə daxil olan 197 ölkədən 150-sindən çoxu 12 illik təhsil tətbiq edir” (Abbasov, 2020). 12 illik təhsil sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrin sayı fərqli mənbələrdə fərqli rəqəmlərlə göstərilir. Bunun səbəbi 12 illik təhsil sisteminə keçən ölkələrin sayının günbəgün artmasıdır. Məsələn, Rusiya mətbuatında 2024-2026-cı illərdən etibarən Rusiya Federasiyasının ümumi təhsil məktəblərində 12 illik təhsil sisteminin tətbiq olunacağı barədə rəsmi məlumatlara rast gəlinir.

Qlobal inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi yönü məsələlərin həllinə xidmət edən sənədlər

Azərbaycan Respublikası qlobal inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi yönü məsələlərin həllinə xidmət edən bir sıra qlobal sənədlərə qoşulub. 12 illik təhsil sisteminə keçid qlobal məsələlərin həllini dəstəkləyən keyfiyyətli təhsilə nail olmaq məqsədinin reallaşmasına xidmət edir. 12 illik təhsilə keçid məqsədi ilə islahatyönlü tədbirlər planı hazırlanması və həyata keçirməsi təhsilin beynəlxalq normativ-hüquqi sənədlər, standartlar əsasında təşkili zərurətindən irəli gəlir. Qlobal inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsini dəstəkləyən normativ-hüquqi sənədlərdən biri 2015-ci ildə ABŞ-nin Nyu-York şəhərində keçirilmiş sammitdə imzalanmış qətnamədir. 17 məqsəd və 269 hədəfdən ibarət “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) Baş Assambleyası tərəfindən təsdiq edilib. Həmin sənəddə 4-cü məqsəd 10 hədəfdən ibarət olan “Hər kəs üçün keyfiyyətli təhsili təmin etmək və ömürboyu təhsili təşviq etmək” prinsipini rəhbər tutan keyfiyyətli təhsilin təmin olunmasını hədəfləyir². Azərbaycan Respublikası da Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) qoşulmaqla yanaşı, təhsil və uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində də beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır. İnsan Hüquqları üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi, Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Boloniya Bəyannaməsi, İqtisadi, Sosial və Mədəni Məsələlər üzrə Beynəlxalq Bəyannamə olan Azərbaycan Respublikasının bu qəbildən tərəfdaş olduğu və qoşulduğu sənədlərdir.

Ümumi təhsil məktəblərində 12 illik təhsilin tətbiq olunmasına müxtəlif yanaşmalar

Ümumi təhsil məktəblərində 12 illik təhsilin tətbiq olunmasına keçidlə bağlı pedaqoqların fikirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etsə də, müəllimlərin, valideynlərin və ictimaiyyətin digər nümayəndələrinin ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsilə keçidi ilə əlaqəli fikirlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması da zəruridir. Bu məqsədlə monitorinqlər keçirilməzdən əvvəl yeni təhsil sisteminin əvvəlkindən fərqli xüsusiyyətləri, əhəmiyyətli tərəfləri mövzusunda maarifləndirmə işlərinin aparılması daha vacibdir. Çünki insanların hamısının eyni təhsil səviyyəsinə malik olmaması, mövcud məsələlərə fərqli düşüncə tərzi ilə yanaşması məsələnin mahiyyətini eyni səviyyədə anlamaq və qərar verməklə bağlı fərqli fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, bəzi valideynlər

¹ <https://kaktus.media/doc/497701ministrobrazovaniit2letnemyobycheniu.htm>

² <https://www.un.org/en/climatechange/17-goals-to-transform-our-world>

düşünülür ki, təhsil müddətinin 1 il artırılması məktəb ləvazimatlarının alınması üçün əlavə xərclər yaradacaq, övladlarının ali təhsil alması və əmək fəaliyyətinə başlaması, o cümlədən ailə qurması ləngiyəcək. Gənclərin təhsil almaq və ya əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə xarici ölkələrə üz tutmasının günbəgün çoxaldığı bir dövrdə "itirilmiş" hesab etdikləri 1 ilin, o cümlədən məktəb ləvazimatları üçün xərclənən əlavə vəsaitin müqabilində nələri əldə etmək fürsəti yarandığı, qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemində və əmək bazarına inteqrasiya oluna bilməyin zəruriliyi valideynlərə, təhsilalanlara izah edilməlidir. 12 illik təhsil sistemində keçidin labüdlüyü barəsində marifləndirmə işinin aparılması ictimaiyyət arasında mübahisə doğuran, təzadlı fikirlər yaratmaz, əksinə onun üstünlüklərini anlamağa və bu mövzuda düzgün fikirlərin formalaşmasına kömək edər.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil məktəblərinin 12 illik təhsil sistemində keçidi ilə bağlı həyata keçirilən islahat yönümlü tədbirlər

Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyətinin təminatı və 12 illik təhsil sistemində keçid "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda öz əksini tapıb. Bu sənəddə 12 illik təhsillə bağlı bəndlər də əks olunur:

- 12 illik ümumi təhsilin milli məzmun və qiymətləndirilmə standartlarının hazırlanması və ekspertizası, 12 illik ümumi təhsilə keçidi təmin etmək məqsədi ilə müvafiq qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi (1.2.1.);
- 12 illik ümumi təhsilin milli məzmun və qiymətləndirilmə standartlarının təsdiqi (1.2.2.);
- 12 illik ümumi təhsilin səviyyələri üzrə nümunəvi fənn kurikulumlarının hazırlanması (1.2.3.);
- 12 illik ümumi təhsilin nümunəvi kurikulumları üzrə təlimlərin təşkili, kurikulumların tətbiqi; milli məzmun standartlarının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqi, kurikulumların tətbiqi üçün maliyyə vəsaitinin ayrılması (1.2.4.)

Göründüyü kimi, 12 illik ümumi təhsilə keçid yeni bir ideya, mövzu deyil. Bu, Azərbaycan Respublikasının strateji hədəflərindən biri olub. Təhsil islahatları ilə bağlı qəbul olunan qanunvericilikdə qüvvədə olan təhsil haqqında digər normativ-hüquqi sənədlərdə də 12 illik təhsilə keçid nəzərdə tutulub. Məsələn, "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə ölkədə 12 illik ümumi təhsilə mərhələli keçidin həyata keçirilməsinə başlanılması əks olunur: "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında Azərbaycanda 2020-ci ilədək 12 illik təhsil sistemində keçid nəzərdə tutulub. Konsepsiyada deyilir: "12 illik ümumi təhsil sistemində keçid təmin ediləcək, bununla əlaqədar təhsil proqramları və dərslilər müasir tələblər baxımından yeniləşdiriləcəkdir" (7.2.). Bu sənəddə 12 illik təhsilə keçidlə bağlı nəticələr proqnozlaşdırılıb və planlaşdırılıb, istiqamətlər müəyyən olunub və gözlənilən nəticələr əksini tapıb: "Uzunmüddətli davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək, "bilik iqtisadiyyatı"ni formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul (işlər, xidmətlər) yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi əsas istiqamətlərdən birini təşkil edəcəkdir" (7.2.). Sözügedən sənəddə qlobal yönümlü məsələlərə qoşulma ilə yanaşı, yerli şərait və xüsusiyyətlər də diqqətdə saxlanılır: "... elmin inkişafı yerli xüsusiyyətlər və qlobal meyillər nəzərə alınmaqla prioritetləşdiriləcək və mü-tərəqqi dünya elminə səmərəli inteqrasiya prosesi davam etdiriləcəkdir. Elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdiriləcək və bu sahədə informasiya təminatı sistemlərinin elektron formaya keçirilməsi təmin ediləcəkdir" (7.2.) Konsepsiyada qabaqcıl dünya ölkələrinin sınılanmış təcrübələrinə əsaslanmaq da ön plana çəkilir: "Qabaqcıl dünya təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğun olaraq yeni bilik və texnologiyaların istifadəsini, mənimsənilməsini və yayılmasını təmin edən milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması prosesi qarşıdakı illərdə tamamlanacaqdır" (7.2.). Göründüyü kimi, İnkişaf

Konsepsiyası digər sahələrin inkişafı ilə yanaşı, ölkənin təhsil sisteminin modernləşməsini, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində uyğunlaşdırılmasını hədəfləyir.

12 illik ümumi təhsil sistemi çərçivəsində tətbiq olunması məqsədəuyğun hesab olunan təhsil pillələri və səviyyələri

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan xarici dövlətlərin təcrübələrinə və Azərbaycan məktəblərində aparılan anket sorğularının cavablarına əsaslanaraq demək olar ki, 12 illik təhsil sistemində tətbiq olunması üçün bir neçə model təklif olunur: Pedaqoji heyət, yuxarı sinif şagirdləri və valideynlər arasında aparılan monitorinqlər və sorğularda ifadə olunan fikirlər bir neçə variantda şəxslənir:

I variant. 2010-2024-cü tədris illəri arası tətbiq olunan 1 illik məktəbəhazırlıq mərhələsindən sonra təhsilin 12 il davam etdirilməsi ilə təhsilin ümumilikdə 13 il olması.

II variant. Məktəbəhazırlıq mərhələsinin ləğv olunması, uşaqların birbaşa I sinfə qəbulunun həyata keçirilməsi yolu ilə 12 illik təhsilin tətbiq olunması.

III variant. Məktəbəhazırlıq mərhələsini ləğv etməklə, birbaşa I sinfə qəbul yolu ilə uşaqların məktəbə cəlb olunması və məktəbəhazırlıq proqramının I sinifdə tətbiqi.

Hər bir halda hansı təhsil modelinin tətbiq olunmasından asılı olmayaraq keyfiyyətli təhsilə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərin həllinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır:

1. İbtidai sinif mərhələsinin neçə illik olması (qabaqcıl dünya təcrübəsində, əsasən, 3 illik (Polşa), 4 illik (Türkiyə, Portuqaliya, Bolqarıstan), 5 illik (Kanadanın Kvebek əyaləti, Çexiya), 6 illik (Çin, Yunanıstan, Gürcüstan), 8 illik (Kanadanın Ontario əyaləti) ibtidai təhsil mövcuddur).

2. İcbari təhsilin neçə illik olması (qabaqcıl dünya təcrübəsində, əsasən, 9 illik (Fransanın bir çox əyalətləri, Yaponiya, Portuqaliya, Yunanıstan) və 10 illik (Norveç, İngiltərə, Almaniyanın bir sıra əyalətləri), bəzi ölkələrdə isə 8 illik (Polşa, Bolqarıstan) icbari təhsil mövcuddur).

3. Tam orta təhsil mərhələsinin neçə illik olması (qabaqcıl dünya təcrübəsində icbari təhsildən sonra ümumi təhsilin tamamlanması 2 illik (Türkmənistan, Ukrayna, Almaniya), 3 illik (Koreya, Fransa, Çin, Yunanıstan, Gürcüstan) və 4 illik (Polşa, Türkiyə, Amerika).

4. Təmayülləşmənin neçənci sinifdən başlanması (qabaqcıl dünya təcrübəsində, əsasən, 6-cı sinifdən və icbari təhsildən sonra təmayülləşmə aparılır). 6-cı sinifdən sonrakı təmayülləşmə prosesi deyərəkən, lisey və gimnaziyalara seçim (Almaniya, Polşa, Rusiya) prosesi nəzərdə tutulur. İcbari təhsildən sonrakı təmayülləşmə prosesi isə ümumi təhsil məktəblərində təmayüllü siniflərin təşkil olunması yolu ilə həyata keçirilir. İcbari təhsildən sonra da lisey və gimnaziyalara şagird qəbulu mümkündür.

İstər məktəbəhazırlıq mərhələsinin tətbiq olunması ilə, istərsə də məktəbəhazırlıq mərhələsi olmadan I sinfə qəbul zamanı məqsədəuyğun təhsil modelinin tətbiq olunması, o cümlədən təlim materiallarının məzmununun yaşa müvafiqlik prinsipi əsasında tədrisi zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəhazırlıq mərhələsi mütləqdir. Bəzi ölkələrdə (İngiltərə, Kanada, ABŞ və s.) məktəbəhazırlıq mərhələsi hazırlıq siniflərinin təsis olunması ilə təşkil olunur. Bəzi ölkələrdə (Rusiya, Fransa və s.) isə şagird I sinfə qəbul olunur, ancaq I sinif proqramı təlimə hazırlıq məqsədi daşıyır.

12 illik təhsil sistemi çərçivəsində aşağıdakı təhsil modelləri tətbiq oluna bilər:

12 illik təhsil sistemində icbari təhsil 9 illik olduqda:

- (məktəbəhazırlıq) m/h +4+5+3 və ya 4+5+3;
- m/h (1 il) +5+4+3 və ya 5+4+3;
- m/h (1 il) +6+3+3 və ya 6+3+3 modellərindən biri seçilə bilər.

12 illik təhsil sistemində icbari təhsil 10 illik olduqda:

- m/h (1 il) +4+6+2 və ya 4+6+2;
- m/h (1 il) + 5+5+2 və ya 5+5+ 2;
- m/h (1 il) + 6+4+2 və ya 6+4+2 və s. modellərindən biri seçilə bilər.

Qeyd: yuxarıda rəqəmlə göstərilən təhsil sisteminin strukturu sözlə belə ifadə olunur:

məktəbhazırlıq (1 il) + ibtidai təhsil + ümumi orta (icbari) təhsil + tam orta təhsil.

Bu modellərin hansı daha məqsədəuyğundur?

12 illik təhsil sisteminin təşkilində diqqət yetirilməli olan əsas məsələlərdən biri də təmayülləşmədir. "Təmayülləşmə peşə-ixtisas təhsili və ali təhsillə əhatə olunma səviyyəsini yüksəldəcək, əmək bazarına daxil olan gənclərin işsizlik riskindən qorunmasına kömək edəcək, Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyasını sürətləndirəcəkdir"³. Ona görə də təhsil modelləri arasında seçim edərkən yaxşı olar ki, təmayülləşmə prosesinin təhsilin hansı səviyyəsindən başlanılması nəzərə alınсын.

Təmayülləşmə tam orta məktəblərdə aparılmaqla yanaşı, humanitar fənlər üzrə gimnaziyalarda, texniki fənlər üzrə liseylərdə də həyata keçirilir. Bundan əlavə, ümumi təhsil məktəblərində peşə təhsili üzrə təmayül sinifləri də təşkil olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, liseylər, əsasən, texniki profilli, gimnaziyalar, əsasən, humanitar sahələri əhatə edən tam orta məktəblərdir. Hazırda ölkəmizin və bir sıra qabaqcıl ölkələrin ümumi təhsil müəssisələrində tətbiq olunan təmayülləşmə prosesi icbari təhsildən sonra başlanır. Bunu nəzərə alaraq, təmayülləşmənin icbari təhsildən sonra aparılması münasib hesab oluna bilər, ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən istiqamət və fənlər üzrə lisey və gimnaziyalara şagird qəbulu həm 6-cı sinifdən, həm də icbari təhsildən sonra başlanılır. Lisey və gimnaziyalara qəbul prosesi müsahibə yolu ilə aparılır. Bu o deməkdir ki, lisey və gimnaziyalarda müəyyən fənlər üzrə yaxşı nəticələr nümayiş etdirən, seçdiyi istiqamət üzrə potensial imkanlara malik olan şagirdlər təhsil ala bilər. 7-ci sinifdə oxuyan şagird adətən hansı istiqamətə yönələcəyi barədə artıq qəti qərar qəbul etmiş olur. Bu halda, ibtidai təhsilin 6 illik olması məqsədəuyğundur. Belə ki, şagird ümumi orta təhsilə keçidlə birgə, həm də

müəyyən sahələr üzrə daha dərin program materialı mənimsəmək imkanına və ixtisas seçiminə yönəlmiş olur.

12 illik təhsil sistemi tətbiq olunan ölkələrin ümumi təhsil müəssisələrində təhsil modelləri

Amerikada ümumi təhsil sistemi əyalətlərə görə dəyişsə də, əsasən, 12 illik təhsil sistemi tətbiq olunur. Məktəbhazırlıq icbari deyil. Uşaq bağçasında başlayan məktəbə hazırlıq 5-6 yaşarası uşaqlar üçün nəzərdə tutulur. Əksər əyalətlərdə m/h (1) + 5 + 4 + 3 təhsil modeli tətbiq olunur (Mahmudov, 2014).

Almaniyada ümumi təhsil sistemi 3 pillədə aparılır. Şagirdlərin məktəbə qəbul 6 yaşından başlanır. İcbari təhsil 9 ildir. Bu ölkənin əyalətlərində fərqli təhsil sistemləri tətbiq olunsada, ümumi təhsil, əsasən, 12 illik olmaqla bəzi əyalətlərdə ibtidai təhsil 6, bəzilərinə isə 4 illikdir. Almaniyada ibtidai məktəbdən sonra şagirdlər imtahanların nəticələrinə görə təhsilini 4 müxtəlif tipli məktəbdə (9-cu sinfə qədər davam edən ibtidai məktəb, 10-cu sinfə qədər davam edən ümumi orta məktəb, 12-13-cü sinfə qədər davam edən gimnaziya, əvvəlki iki məktəbdən yüksək, gimnaziyadan aşağı səviyyəli ümumi təhsil məktəbi) davam etdirə bilərlər⁴.

Fransada 3 yaşdan 16 yaşa qədər təhsil icbaridir. Fransanın təhsil sistemi aşağıdakı struktura malikdir: ibtidai məktəb iki mərhələdən ibarətdir; məktəbəqədər və ibtidai sinif 6 yaşadək məktəbəqədər təhsil; ibtidai təhsil (6-11 yaş); kolleclərdə verilən orta təhsil (11-15 yaş), ümumi texnoloji liseylərdə və ya peşə liseylərində verilən tam orta təhsil (15-18 yaş). Tam orta təhsilin sonunda milli diplom almaqla başa çatır. Bu diplom məzunlara universitetə imtahansız qəbul olmaq hüququ verir⁵.

Polşada 2017-2018-ci dərslər ilindən etibarən səkkizillik ibtidai məktəb bərpa edilib və hazırda

³ Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi 6 dekabr, 2016.

⁴ <https://qebulol.az/dunyada-en-yaxsi-tehsile-sahib-15-olke>

⁵ <https://www.france-education-international.fr/article/le-systeme-educatif-francais>

7-15 yaşlı uşaqları əhatə edir. Məktəbəqədər təhsil 6 yaşda məcburidir və məktəbə hazırlıq məqsədi daşıyır. Uşaq 7 yaş tamamladıqda təqvim ilində ibtidai məktəbə qəbul olunur. 8 illik ibtidai məktəb ISCED 1 (ibtidai təhsil) və ISCED 2 (orta təhsil) mərhələlərini əhatə edən vahid strukturudur və bu, məcburidir. Bu təhsil sistemində ibtidai məktəbdə təşkil edilən orta təhsil (ISCED 2) mərhələsi digər ölkələrin ümumi orta təhsil mərhələsinə uyğundur. İbtidai məktəbin sonunda şagirdlər Mərkəzi İmtahan Komissiyasının təşkil etdiyi xüsusi imtahan verirlər. İmtahandan keçənlərə ibtidai məktəbi bitirmə şəhadətnaməsi verilir. Bu, digər ölkələrin icbari təhsil prosesinə uyğundur. İbtidai təhsildən sonra tam ümumi orta təhsil (ISCED 3) mərhələsi başlanır və 4 il davam edir⁶.

Kanadada uşaqların ümumi təhsil məktəblərinə qəbulu bəzi əyalətlərdə 4-5 yaşlardan etibarən ya tam gün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, ya da yarım gün "ana məktəbi"ndə təşkil olunur. Əksər əyalətlərdə məktəbin I sinfinə qəbul 6 yaşdan başlayır, 16 yaşa qədər təhsil icbaridir və məktəbə davamiyyət tələb edilir. Kanadada uşaqlar yalnız ibtidai sinfi 6 illik olan Kvebek istisna olmaqla, məktəbin ilk 8 sinfi üçün ibtidai sinfə və ya ibtidai məktəbə gedirlər (Mahmudov, 2014). Kanadada əyalətlərdən asılı olaraq təhsil modelləri fərqlidir – 6+2+4 modeli tətbiq olunur. Erkən uşaq təhsili (5 yaşa qədər) (Kindergarten) (Éducation préscolaire); 1-6-cı siniflər: ibtidai məktəb – 6-12 yaş (Elementary school); 7-8-ci siniflər: orta məktəb – 13-14 yaş (Junior High school); 9-12-ci siniflər: orta məktəb – 15-18 yaş (High school) (L'Éducation au Canada, 2008).

5+3+4 modeli bu mərhələlərlə tətbiq olunur: erkən uşaq təhsili (4-5 yaşa qədər) (Kindergarten) (Éducation préscolaire); 1-5-ci siniflər: ibtidai məktəb – 6-11 yaş (Elementary school); 6-8-ci siniflər: gənc orta məktəb – 12-14 yaş

(Junior High school); 9-12-ci siniflər: orta məktəb – 15-18 yaş (High school) (L'Éducation au Canada, 2008).

8+4 modeli bu mərhələlərlə tətbiq olunur: erkən uşaq təhsili (4-5 yaşa qədər) (Kindergarten) (Éducation préscolaire); 1-8-ci siniflər: ibtidai məktəb – 6-14 yaş (Elementary school); 9-12-ci siniflər: orta məktəb – 15-18 (High school) (L'Éducation au Canada, 2008).

Yunanıstan ümumi təhsil müəssisələrində I sinfə 6 yaş tamamladıqda uşaqlar qəbul edilir. İbtidai təhsil pilləsi 6 illikdir. Burada 6 + 3 + 3 modeli tətbiq olunur.

Bolqarıstanda 1998-ci ildən 12 illik orta təhsil tətbiq olunur. Uşaqlar 7 yaşdan etibarən I sinfə qəbul edilir. M/h (1) + 4 + 4 + 4 təhsil modeli tətbiq olunur.

İran təhsil sistemində m/h (1)+6+3+3 modeli tətbiq olunur. Bu ölkədə kənd və uzaq universitetlər istisna olmaqla bütün təhsil müəssisələrində qızlar və oğlanlar ayrı məktəblərdə oxuyurlar (Mahmudov, 2014).

Norveçdə təhsil 13 ildir. Uşaqlar 6 yaşında birinci sinfə gedirlər. Burada icbari təhsil 10 illikdir. 10 illik orta məktəbi üç mərhələdə qruplaşdırmaq olar: iki mərhələdən: (I primary stage, I – IV siniflər), II (intermediate stage, V – VII siniflər) ibarət olan ibtidai sinif, VIII – X sinifləri əhatə edən orta məktəb (lower secondary stage) və icbari təhsildən sonrakı təhsil (Post-compulsory secondary education) adlanan XI – XIII siniflər⁷.

Çexiya Respublikasında 12 və 13 illik təhsil mövcuddur. Əsas təhsil pilləsi iki mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ I-V, ikinci mərhələ isə VI-IX sinifləri əhatə edir. 13 illik orta təhsil pilləsi 4, 6 və ya 8 illik gimnazialarda həyata keçirilir. Şagirdlər 4 illik gimnazialara IX sinfi, 6 illik gimnazialara VII sinfi, 8 illik gimnazialara isə V sinfi başa vurduqdan sonra daxil ola bilərlər. Çexiya Respublikasında icbari təhsil (əsas təhsil) 9 il davam edir⁸.

⁶ <https://edukacja.um.warszawa.pl/-/oswiata-w-polsce-1>

⁷ <https://qebulol.az/dunyada-en-yaxsi-tehsile-sahib-15-olke>

⁸ <https://kaktus.media/kak-shkoly-pereydyt-na-12-letnee-obyechenie-minobrazovaniya>

1980-ci illərin sonlarında süqut etmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRİ) daxil olan ölkələrdə (Azərbaycan da bu ölkələr sırasındadır) Sovet dövründə ümumi təhsil 10 illik olub. SSRİ-nin süqutundan sonra bu ölkələr 11 illik təhsil sisteminə keçdi. Bu zaman 10 illik təhsil sisteminin tətbiq olunduğu dövrdə fəaliyyət göstərən hazırlıq sinfləri ləğv olundu, 6 yaşlı uşaqlar I sinfə qəbul edildi. Yalnız azsaylı xalqların kompakt yaşadıqları ərazilərdə hazırlıq sinfləri fəaliyyət göstərirdi. Son onillikdə isə bir çox postsovet ölkələri: Gürcüstan, Özbəkistan, Tacikistan, Ukrayna, Estoniya, Latviya, Litva, Moldova, Belarus 12 illik təhsil sisteminə keçdi. Uşalqar I sinfə 6 yaşdan qəbul olundular. Hazırlıq sinflərində I sinfin proqramları tədris olundu. Rusiya Federasiyası Təhsil Nazirliyinin rəsmi məlumatlarına görə 2024-2025-ci tədris ilindən başlayaraq Rusiya ümumi təhsil müəssisələrində 12 illik təhsil sisteminə keçidin eyni ilə bu cür tətbiq olunması nəzərdə tutulub. Yəni yaş həddi dəyişməsi nəzərdə tutulmur: uşaqlar 6 yaşında birinci sinfə qəbul olunacaq və 17-18 yaşında məktəbi bitirəcəklər. I sinif proqramı isə hazırkı məktəbhazırlıq proqramına əsaslanacaq. Bu ölkənin liseylərində karyera rəhbərliyi də təşkil olunması nəzərdə tutulur⁹. Bu da təmayülləşməyə yönəlidir.

Uşaqların təhsilə cəlb olunması üçün məqsədəuyğun yaş dövrü

Ümumi təhsil məktəblərində təhsilə neçə yaşdan başlanmasının məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirmək üçün təhsil sahəsində uğurlu nəticələr əldə edən dünya ölkələrinin təcrübələrinə əsaslanılması və yerli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması zəruridir. Beynəlxalq təcrübədə uşaqların təhsilə necə cəlb olunduğunu öyrənmək məqsədi ilə aparılan araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, hər bir ölkədə özünəməxsus fərqli mexanizmin tətbiq olunur:

a) Məktəbhazırlıq sinflərinə cəlb edilmənin könnüllü olması zamanı valideynin qarşısına

uşağın evdə məktəbə hazırlığı məqsədi qoyulur (Almaniya).

b) Məktəbhazırlıq məcburi olan ölkələrdə təhsilin bu mərhələsi fərqli yaşlarda aparılır. Əksər ölkələrdə hazırlıq sinfləri 1 illik olmaqla 5 yaşlı uşaqlardan ibarət olsa da, bəzi ölkələrdə ümumi təhsil müəssisələrində məktəbhazırlıq mərhələsi 2 illikdir. Bu ölkələrin bəzilərində (Kanadanın bir sıra əyalətləri, Yeni Zenlandiya, Yaponiya) məktəbhazırlıq sinfi 4-5 yaşarası uşaqlardan ibarətdir, bəzi ölkələrdə (Fransa, Finlandiya, İsveçrə, Bolqarıstan) 5-6 yaşarası uşaqlar üçün məktəbhazırlıq sinfləri təşkil olunur. Məktəbin I sinfinə şagird qəbuluna 7 yaşdan başlayan ölkələr də (Rusiya, Finlandiya, Polşa, İsveçrə, Bolqarıstan, İngiltərə) vardır.

c) Elə ölkələr də var ki, orada məktəbə hazırlıq prosesi məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təşkil edilir (Polşa, İngiltərə).

Azərbaycan Respublikasında 5 yaşlı uşaqlardan ibarət məktəbhazırlıq sinfləri ümumi təhsil müəssisələrində təşkil olunur. Bununla belə, məktəbəqədər təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir. Erkən yaşda təhsil əlçatanlığının təmin olunması məqsədi ilə ucqar bölgələrdə də 3-5 yaşarası uşaqlardan ibarət icma əsaslı məktəbəqədər təhsil müəssisələri təşkil edilir. Bununla yanaşı, 5 yaş tamamlanmış uşaqların məktəblərdə təşkil edilmiş məktəbhazırlıq qruplarına cəlb edilməsi zəruri hesab olunur.

Ümumi təhsil məktəblərinin 12 illik təhsilə keçidi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ümumi təhsil məktəblərinin pedaqoji heyəti, yuxarı sinif şagirdləri və valideynlərlə keçirilən monitorinqlər zamanı, o cümlədən KİV müzakirələri prosesində "uşaqların hansı yaşdan başlayaraq məktəbə cəlb olunması məqsədəuyğundur?" sualı ilə bağlı fikirlər və təklifləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Məktəbhazırlıq qrupunun təşkil olunmasını labüd hesab edənlərin fikrincə, I sinfə qəbul edilən uşaqlar təlim materialını mənimsəməyə hazır olmalıdırlar:

⁹ <https://kaktus.media/kak-shkoly-pereydyt-na-12-letnee-obyechenie-minobrazovaniia>

- Uşaqların məktəbhazırlıq qrupuna 5, I sinfə 6 yaşdan cəlb olunması uyğun hesab olunur.

- 5 yaşlı uşağın məktəbə cəlb olunmasını uşaqlar üçün yorucu hesab edənlər məktəbhazırlıq qrupuna 6 yaşdan cəlb olunmağı uyğun bilirlər.

- Məktəbhazırlığın 6 yaşdan, I sinfə qəbulun isə 7 yaşdan başlanmasını məqsədəuyğun hesab edənlərin fikrincə, 5-6 yaşlı uşaq yalnız oyun oynamalı, təlim 7 yaşdan başlanmalıdır.

b) Məktəbhazırlıq mərhələsinin ləğv olunmasının tərəfdarları:

- Məktəbə qəbulun I sinfə 5 yaşdan başlanması təklifini irəli sürənlər və oxunun, yazının bu yaşdan başlayaraq öyrənilməsinə istəyənlər düşünürlər ki, uşaqlar aşağı yaşlarda daha tez öyrənmə qabiliyyətinə malik olurlar, ona görə də məktəbhazırlıq mərhələsi vaxt itkisidir.

- Məktəbhazırlıq mərhələsinin ləğv olunmasının digər tərəfdarları isə uşaqların məktəbdə daha 1 il ləngiməsini istəmirlər. Onlar təklif edirlər ki, uşaq 6 yaşında I sinfə qəbul olunsun və 12 il təhsil alsın. Bu fikrin tərəfdarları belə düşünürlər ki, məktəbhazırlıq mərhələsi gənclərin əmək fəaliyyətinə qoşulmasını və xüsusən qızların ailə qurmasını ləngidir və valideynlər 1 il əlavə olaraq məktəb xərcləri sərf edirlər.

c) 12 illik təhsil sisteminə keçidə etiraz edənlər isə hazırkı 11 illik təhsil sisteminin saxlanılmasını dəstəkləyirlər. Onlar 12 illik təhsil sisteminə keçidlə təhsil və əmək bazarına, həmçinin ailə qurmaq prosesinə gənclərin 1 il ləngiyəcəyini, həmçinin onların xarici ölkələrə axınını sürətləndirəcəyini düşünürlər.

Beynəlxalq təcrübənin təhlili zamanı müəyyən olunur ki, əksər ölkələrdə I sinfə şagird qəbulu məktəbhazırlıq mərhələsindən sonra başlanır. Təhsil idarəediciləri və müəllimlərin fikrincə, məktəbhazırlıq mərhələsi zəruridir. Valideynlər arasında isə məktəbhazırlığın lehinə və əleyhinə olmaqla iki fikir səslənir. Təcrübələr və müşahidələr isə göstərir ki, uşaqların məktəbə hazırlıq prosesinin təşkili onların təlimi mənimsəməsini asanlaşdırır, sosiallaşmasını, məktəb qaydalarına uyğun-

laşmasını, idrak prosesinin fəallığını artırır, müəyyən müddət valideyndən ayrı qala bilmək vərdişi yaradılır. Bu səbəbdən uşaqların məktəbhazırlıq mərhələsinə cəlb edilməsi və 12 illik təhsil sisteminə keçidin zəruriliyi barədə ictimaiyyətin maarifləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır.

Nəticə

Araşdırılan məsələlərlə bağlı belə bir nəticəyə gəlmək olar:

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsilə keçidi labüddür. Bu, dövrün tələbi kimi ölkənin qlobal problemlərin həllinə qoşulmasını dəstəkləyir, ölkə vətəndaşlarının beynəlxalq əmək və təhsil bazarında rəqabətə davamlı şəxsiyyət kimi formalaşmasına şərait yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində 12 illik təhsil sistemi tətbiq edilir. Bu qəbildən olan ölkələrin ümumi təhsil sisteminin strukturunda müəyyən fərqlilik olsa da, əsasən təhsilin 4 mərhələsini (məktəbhazırlıq, ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil) əhatə edir. Bu mərhələlər müxtəlif ölkələrdə fərqli təşkil olunmaqla yanaşı, eyni ölkə daxilində əyalətlərdən asılı olaraq fərqli də təşkil olunur. Bir sıra ölkələrdə uşaqların evdə hazırlığının təmin edilməsi şərti ilə məktəbhazırlıq mərhələsi könüllülük prinsipinə əsaslanır. Bununla belə, əksər ölkələrdə məktəbhazırlıq mərhələsi təşkil olunur. Bu mərhələ, əsasən, 5 yaşlı uşaqlardan təşkil olunur və 1 il davam edir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil müəssisələrinin 12 illik təhsilə keçidi prosesi zamanı keyfiyyətli təhsilə nail olmaq məqsədi ilə aşağıdakı təklif və tövsiyələri irəli sürmək olar:

- Yaxşı olar ki, ümumi təhsil müəssisələrinin, xüsusən də bölgələrdəki məktəblərin maddi-texniki bazası müasir tələblərə uyğunlaşdırılsın, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaqla yanaşı, yerli şərait və mövcud vəziyyət nəzərə alsın.

- Uşaqların məktəbə hazırlığının 5 yaşdan başlanması və bu prosesinin ümumi təhsil məktəblərində təşkil edilməsi zəruridir.

• Məktəbəqədər müəssisələrə cəlb olunmuş uşaqların da hər birinin 5 yaşı tamam olduqdan sonra onların məktəblərdə təşkil olunmuş məktəbəhazırlıq qruplarına cəlb olunması zəruridir.

• Ümumi təhsil məktəblərinin I sinfinə şagird qəbulunun 6 yaşdan başlanması və icbari təhsilin 10 illik olması məqsədəuyğundur.

• Müəllim kadrlarının hazırlığı 12 illik təhsil sistemində uyğun olmalıdır.

• Ölkədə aparılan islahatların uğurlu olması həm də ictimaiyyətin islahatları dəstəkləməsindən asılıdır. Bu baxımdan, dövlətin təhsil siyasətini dəstəkləyən maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan qəzeti, 2014, 16 may, s. 2.
- ² Abbasov, Ə. (2020). İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə təhsil. Bakı: Elm və təhsil, 110 s.
- ³ Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr 2013-cü il tarixli 13 nömrəli Sərəncamla təsdiq edilmişdir. Bakı: Azərbaycan müəllimi qəz., 2013, 25 oktyabr. s. 2.
- ⁴ Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. (Elektron resurs) <https://e-qanun.az/framework/34254>
- ⁵ Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi. 18 iyul, 2018 tarixli 311 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/39622>

- ⁶ <https://kaktus.media/kak-shkoly-pereydyt-na-12-letnee-obyehenie-minobrazovaniia>
- ⁷ <https://qebulol.az/dunyada-en-yaxsi-tehsile-sahib-15-olke>
- ⁸ <https://www.un.org/ru/exhibits/https://kaktus.media/doc/497701ministrobrazovaniia-12letnemyobyeheniui.htm>.
- ⁹ L'Éducation au Canada, 2008. Conseil des ministres de l'Éducation (Canada) chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.cmec.ca/Publications/Lists/Publications/Attachments/64/Education-au-Canada2008.pdf
- ¹⁰ Mahmudov, M. (2014). Dünyada təhsil sistemləri. Bakı: Mütərcim, 480 s.
- ¹¹ Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları. 8 yanvar, 2010-cu il tarixli, 4 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/12492>
- ¹² Tseli v oblasti ustoychivogo razvitiya: 17 tseley dlya preobrazovaniya nashogo mira (Elektron resurs). <https://www.un.org/ru/exhibits/17-%>.
- ¹³ Un global goals goal 4: Quality education <https://smartcitysweden.com/global-goals/quality-education>
- ¹⁴ Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 mart 2019-cu ildə qəbul edilmişdir. <https://e-qanun.az/framework/42543>.